

KÖZGAZDASÁG ÉS TÖRTÉNELEM — A GAZDASÁGTÖRTÉNET VÁLASZÚTJAI

RÁNKI GYÖRGY

1884-ben a bécsi könyvpiac újdonságai között egy kis könyvecske volt található. Carl Menger, az osztrák közgazdasági iskola neves képviselője „Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie” címmel foglalta össze nézeteit a közgazdaságtan és a történelem kapcsolatáról. Ebben a műben olvashatók az alábbi sorok: „Mint idegen hódítók lépnek a történések tudományunk területére, hogy nyelvezetüket, szokásaikat — úgy terminológiai, mint metodológiai szempontból — ránk erőszakolják és minden, elképzeléseiknek nem megfelelő kutatási irányzatot teljes mértékben leküzdjenek.”¹

Mily messze időbe tűnők ezek a gondolatok ma, midőn a közgazdaság és történelem kapcsolata gyökeresen megváltozott, midőn a hódítók szerepében feltétlenül inkább a közgazdaságtudomány vagy más társadalomtudományok képviselői, semmint a történettudomány művelői tűnhetnek fel. De vajon mennyiben új ez a vita és mennyiben régi? Vajon mennyiben veti fel a gazdaságtörténet örök dilemmáját „az élni a szomszédokkal vagy a szomszédok között” a közgazdaság és történelem kapcsolatának, kölcsönhatásainak és ellentmondásainak immár hosszan tartó folyamatában.

Több mint 25 éve, hogy Pach Zsigmond Pál professzor közgazdaságtudományi egyetemi bevezető előadásában először merült fel előttem a gazdaságtörténetírás kialakulásának és fejlődésének elvi, módszertani problémája. Midőn előadásom bevezetéseként ide nyúlok vissza, nem csupán az a történések számára szükséges módszer indíttat, mely gondolatsorának kiindulópontját kell tisztázza, de az a felismerés is, hogy a hazai marxista gazdaságtörténet megalapozását itt kell keresni.

Ha a gazdaságtörténet kiindulását kutatjuk és elvi módszertani fejlődését kívánjuk végigkísérni, úgy mindenekelőtt abba a közel százéves nagy Methodenstreitbe ütközünk, mely a történeti és közgazdasági látásmód gyökeres különbségét hangoztatta. Lehetséges-e azonban gazdaságtörténetet művelni a szó igazi értelmében e megkülönböztetés, még inkább szembeállítás fenntartása mellett? Vajon nincs igazza John Hicksnek, aki szerint „a gazda-

¹ Carl Menger: Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie. Wien, 1884.

ságtörténet egyik leglényegesebb funkciója . . . hogy olyan fórumot teremtsen, melyben a közgazdaság, a politikai tudományok, a szociológia és a történelem képviselői — akár az esemény — (politikai) történet, akár az eszmék és a technológia története iránt érdeklődnek — találkozhatnak és beszélgethetnek.”²

Van-e ilyen szempontból egyáltalán aktualitása a történeti és közgazdasági kutatás vitájának? Vajon nem teremti-e meg önmagában a gazdaságtörténet a nagy szintézist? Vajon a marxizmus alkalmazása nem veszi-e le egyértelműen a kérdést a napirendről? Vajon releváns-e ma még az egész vita és nem csupán a polgári tudomány azon nézeteiből származik-e, mely a történetírást nem is tekinti tudománynak és az elméletet és történelmet egymástól egyenesen elválasztotta. Ahogy a polgári történetfilozófia egyik nagynevű, bár nem minden szempontból jellemző képviselője, Sir Isaah Berlin megfogalmazta: „A tudománynak a hasonlóságra, a történelemnek a különbségre kell koncentrálnia.”³

A gondolatkör nem új és máig is hat. Fellelhetjük Menger már idézett könyvecskéjében, mely szerint a történelem leíró tudomány, mely tettek, sorok, népek, intézmények után érdeklődik, míg „a közgazdaságtan viszont elemző, teoretikus tudomány, mely a megjelenési formák és a törvények kapcsolatát kutatja, s mely a természettudományhoz hasonlóan, ha nem is azonos módon, a gazdasági élet megjelenési formáit izolációs eljárásom keresztül tipikus elemeire vezeti vissza”.⁴

Mint ahogy fellelhetjük ezt a nézetet abban az alig pár éve megjelent amerikai munkában is, mely formailag már nyitni kíván ugyan a társadalomtudományok más ágai felé, de ugyanakkor megkülönbözteti a történést, a társadalomtudóst, aki meghatározza a körülményeket, analizál és hipotéziseket állít fel, tisztázza a történeti fejlődés kritériumait, a történéstől, a humanistától, aki csak prezentálja az eredményeket.⁵ A történést eme skizofréniaja azonban aligha tartható. Ha ugyan az idézett álláspontot meg is különböztetjük a mindent individualizáló és a társadalomtudományoktól elzárkózó nézektől, akkor sem lelhetünk benne kellő magyarázatot a minket foglalkoztató kérdésre: miként alakult ki a gazdaságtörténetírás, és formálódásában, alakulásában milyen hatások érték a történetírást vagy közgazdaságtudomány oldaláról, mennyiben volt képes ezeket a hatásokat nem mechanikus, hanem szerves egységbe formálni. Szeretném előre leszögezni: a marxista módszer alkalmazása önmagában a kérdést még nem oldja meg. Marx a gazdasági teóriából vezette le a tőkés gazdaság mozgástörvényeit, és ezt történelmileg is alkalmazta egy általános objektív rendezési elvet dolgozva ki. Ily módon nemcsak megújította a történelmi módszert, de azáltal, hogy a gazdasági teóriát

² J. Hicks: *Une theorie de l'histoire economique*. Paris, 1973. 11 p.

³ Isaah Berlin: *History and Theory*. 1960. I.

⁴ C. Menger: *Die Irrtümer* . . . 33. p.

⁵ D. Landes—Ch. Tilly: *History as Social Sciences*. New York, 1971. 60. k.

történelmi elemzéshez használta, megmutatta, hogy a történelmi leírás miként válhat kritikai történetírássá. Ugyanakkor nem adott és nem is adhatott többet — mint maga a marxista gazdaságtörténetírás fejlődése is mutatta —, mint bizonyos elveket a fejlődés egészének, általános főbb vonásainak és sajátosságainak, részleteinek dialektikus feldolgozásához.

Figyelembe kell továbbá vennünk azt a tényt is, hogy a marxizmus megjelenése és az egyetemek, az akadémiák hivatalos tudományos falai közé történő behatolása között hosszú idő telt el, és hosszú ideig a gazdaságtörténetírás nem vett tényleges tudomást a gazdasági analízis és történelmi magyarázat marxi egyesítéséről.⁶

A hivatalos gazdaságtörténetírás a német nemzetgazdaság történelmi iskolájából táplálkozott, Roscher, Hildebrandt, Schmoller munkáin formálódott. Miben jellemezhetjük ennek a gazdaságtörténetírásnak a legfőbb mondanivalóját? Aligha kétséges, hogy mindenekelőtt a gazdasági elmélet és történelmi leírás igen merev elválasztásában. Igaz, hogy találhatók olyan nézetek is, melyek szerint már a Schmoller-féle iskola előtt fellelhető a teória és tények elválasztása,⁷ mégis historiográfiai szempontból a szétválasztódás, vagy úgy is mondhatnánk, a gazdaságtörténet kialakulása és egyidejűleg a gazdasági elmélettel való szembefordulása a 19. század harmadik harmadára vezethető vissza. Ez a gazdaságtörténelmi iskola elvetette „Adam Smith logikai és dialektikus bűvészműtávjait”⁸, a polgári forradalom által kialakított szabadkereskedelem elvet, és a marxizmus megjelenésére is választ keresve a német történelem gazdag tapasztalataira támaszkodva keresett új kiutat. A német nemzetgazdaságtan történelmi iskolája tehát az általánosítás elleni harcban keletkezett. Elméleti filozófiai alapjának lényegében a kanti megkülönböztetés tekinthető a „tisza és gyakorlati ész” között. Ezt a megkülönböztetést természetesen a neokantizmus tovább erősítette. Ez a felfogás azt hangoztatta, hogy a történelem nem lehet a tárgya egy racionális, konkrét megismerési és tudás-folyamatnak, hiszen a történelem nem más, mint egyedi és megismételhetetlen tények sokasága. A történelem nem teoretikus, hanem alkalmazott, az általános, ha egyáltalán van ilyen, úgy kizárólag a konkrétan keresztül jelentkezik.⁹

A német közgazdaságtan történelmi iskolája alapján a rankei történetírói felfogás és a német historizmus szülöttje volt. Érdeklődése nem a tényleges, szorosan vett gazdasági folyamatokra irányult, hanem az államnak, a jogi, politikai intézményeknek a gazdaságban betöltött szerepe felé fordult.

⁶ Jean Bouvier: *Histoire économique et histoire sociale*. Geneve, 1968. 11. p.

⁷ J. Hughes: *Fact and Theory in Economic History. Explorations in Entrepreneurial History*. 1968.

⁸ M. Postan: *Fact and Relevance*. Cambridge, 1971. lásd a *Raison in Social Study* című tanulmányt.

⁹ M. Postan: *Fact and Relevance*. Cambridge, 1971. Lásd: *Economic and Social History* c. tanulmányt.

Egyoldalú lenne azonban a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának kritikája, ha nem vennénk figyelembe a 19. század első fele klasszikus közgazdaságtanának bizonyos merevségét, statikus, olykor egyenesen történetietlen szemléletét. „A közgazdászok a polgári termelési viszonyokat, a munkamegosztást, a hitelt, pénzt stb. megváltoztathatatlan, örök kategóriáknak tüntetik fel... A közgazdászok megmagyarázzák nekünk, hogyan termelnek az emberek ezek között az adott viszonyok között, amit azonban nem magyaráznak meg, az az, hogyan termelődnek ki maguk ezek a viszonyok, vagyis nem magyarázzák meg azt a történelmi mozgást, amely ezeket a viszonyokat létrehozza — ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevésbé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejeznek. Ezek történelmi és átmeneti termékek.”¹⁰

Igaz, hogy bizonyos történetiség mindenütt fellelhető volt, hiszen akár Ricardo beruházási és járadékelmélete, Rodbertus bértörvénye, vagy Mill és Marshall megállapításai nem voltak minden történeti elem nélküliek. Talán pontosabban fogalmazunk, ha azt állítjuk: ha nem is antihisztórikusak, de legalábbis ahisztórikusak voltak. Gondolatrendszerük és elemzésük úgy merevedett meg, ahogy a burzsoázia és proletariátus harca a polgári fejlődés és eredményeinek lehetséges túlhaladása irányába hatott, Menger vagy Jevons munkáiban, — tehát az osztrák iskolában — már a történetiség nyomait sem lehet felfedezni, ezek már nem ahisztórikusak, hanem antihisztórikusak voltak.¹¹

A klasszikus teória első beható kritikáját éppen Marx nyújtotta, aki sok más lényeges megjegyzés mellett nem utolsósorban éppen a történetiség hiányát vetette a klasszikus közgazdaságtan szemére. Marx leszögezte, hogy a közgazdaságtan elsősorban történeti tudomány (eine historische Wissenschaft), mely „történeti és ezért állandóan változó anyagot tárgyal”, s éppen ezért nem lehet teljesen azonos minden országra és minden történeti szakaszra vonatkozóan.¹² De a 19. század utolsó harmadának polgári elmélete mit sem tudott, még inkább mit sem akart kezdeni a klasszikus közgazdaságtan marxi kritikájával. Ez az elmélet úgy kívánta bevonni a történetiséget a közgazdaságtanba, vagy úgy is fogalmazhatnánk: olyan gazdaságtörténetet kívánt uralomra juttatni, melyben a közgazdasági teóriának, az általánosításnak, a gazdasági törvényeknek kevés hely jutna, annál inkább azon intézménytörténetnek, melynek keretei között a gazdasági folyamatok lejátszódnak. Természetesen ha figyelembe vesszük, hogy 1890-ig a történettudományi munkák 4/5-e az állammal foglalkozott;¹³ úgy önmagában a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának pozitív hatása a gazdaságtörténet megszületésében és autonómmá

¹⁰ Marx: A filozófia nyomorúsága. Marx — Engels Művei. 9. kötet. 121—125. p.

¹¹ N. B. Harte: The Study of Economic History. London, 1973. 13. p.

¹² Marx — Engels Művei 30. k.

¹³ Pierre Chaunu: Histoire Science Sociale. Paris, 1974.

Treitschke 1859-ben állítja az államat a történeti vizsgálat középpontjába. Lásd; Hans Peter Dreitzel: Theorielose Geschichte und geschichtslose Soziologie. in: H. U. Wehler: Geschichte und Soziologie. Köln, 1973.

válásában tagadhatatlan, hiszen ténylegesen ettől veszi kezdetét a gazdaságtörténeti specializáció. A klasszikus közgazdaságtan tekinthető viszont az első kísérletnek, mely a társadalomtudományok körében összefüggő elméletet dolgozott ki. Ennek az elméletnek továbbfejlesztő kritikájával (Marx) szemben tehát a társadalomtudományi elmélet teljes elvetésére került sor, mégpedig olyan körülmények között, melyek hosszú ideig meghatározták a történelem-tudomány és a közgazdaságtudomány kapcsolatát a kialakuló gazdaságtörténet keretében.

Ha igaz, hogy a történelem útja a különböző történeti iskolák és felfogások sírkövével van kikövezeve, olyan felfogások sírkövével, amelyek többet ígértek és követeltek, mint amennyit adni, nyújtani tudtak, akkor az is igaz, hogy a 19. század végén kialakult gazdaságtörténeti felfogást csak igen lassan lehetett a sírba lökni és a sírköemelés időpontja legfeljebb mostanság érkezett el. Talán azért, mert annyira sokat nyújtott, hogy az ígérete és teljesítménye közötti ellentmondás csak nehezen volt felfedhető? Talán azért, mivel a történelem tárgya szélesebb mint a közgazdaságé és így az a gazdaságtörténet, mely az intézmények, cselekvések és események történetét nyújtotta, mindenképpen tárgyi gazdagodást jelentett az elvont közgazdasággal szemben? Vagy talán még inkább azért, mivel a gazdaságtörténetírás eme formájának hatékony kritikáját legfeljebb a marxizmus nyújthatta, mely ugyan a századfordulótól kétségtelenül számos új művel gazdagodott (Lenin, Hilferding), de eszmei hatása a szűkebben vett diszciplína keretei közé jó ideig csak elvétve került be és rögtön torzítva érvényesült. Hadd utaljak itt bizonyos aspektusban Werner Sombart működésére (Weber tevékenységét egészen más összefüggésben említeném csak). A gazdaságtörténet leíró történelem-centrizmusa vajon nem volt-e összefüggésben a polgári közgazdaságtudomány állapotával, az ahisztorikus általános ekvilibrum gondolatának fenntartásával, a kapitalizmus örök kategóriáinak vizsgálatával, avval, hogy a közgazdászok, amint Faust minden nőben Margitot, úgy ők minden gazdasági fejlődés mögött csak a tőkét keresték? Nyújthatott-e egy ilyen közgazdasági szemlélet reális alternatívát a gazdaságtörténet számára? Elfogadhatott-e a gazdaságtörténet olyan elemzést, melyben történeti problémák csak mint kulcsesetek jelentkeztek?

De meg is fordíthatjuk a kérdést. Mindaddig, amíg a történeti folyamatok gazdasági interpretációja szinte kizárólag a marxizmus fegyvertárába tartozott, és a polgári (hivatalos, általános) történettudomány politikai, személyiség- és eszmetörténeti orientációjú volt, melyben a társadalmi és gazdaságtörténet csak marginális helyzetben lehetett, hiszen a társadalmi problémákkal való kapcsolata révén ismét és ismét felmerül a gyanú, hogy a munkásosztályhoz, munkásmozgalomhoz közelít,¹⁴ volt-e szüksége a polgári tör-

¹⁴ J. Kocka: Theorienprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. in: H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie. Köln, 1973.

ténettudománynak egy más gazdasági szemléletre, képes volt-e vagy lett volna-e egy újabb, modernebb gazdaságtörténeti módszer elfogadására, alkalmazására? A válasz teljesen egyértelmű: a 19. század második felének statikus közgazdasági szemlélete nem hathatott megújítóan a polgári gazdaságtörténetre és a szűkebb ténybeli, szakmai anyagon túlmenően elvileg még kevésbé nyújthatott újat a marxista gazdaságtörténet számára annál is kevésbé, mivel benyomásunk szerint maga a marxista gazdaságtörténet is a problémamegközelítésben, a történeti anyag kezelésében, a gazdaságtörténet tárgyának megjelölésében többnyire jócskán magán viselte a történeti iskola tojásbéreit.

Mivel magyarázható, hogy a második világháború után a különböző szocialista országokban kibontakozó gazdaságtörténetírás, ideológiáját, világnézetét illetően hármennyire élesen szembefordult a polgári gazdaságtörténetírással, mégsem tudott teljesen szabadulni a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának szellemi fogantatásában született gazdaságtörténetírás számos hagyományától? Nyilván az egyszerűbb, bár bizonyára a valóság számos elemét nem nélkülöző megállapítást tesszük, ha arra utalunk, hogy az új marxista gazdaságtörténetírók többsége iskolázottságát, egyetemi képzését és jórészt olvasmányanyagát ettől az iskolától nyerte. Úgy lett marxistává, hogy a marxi közgazdaságtan elveit kívánta alkalmazni az adott gazdaságtörténeti anyagra, illetve azt bizonyos irányban azonnal kitágította a munkásosztály, kapitalizmus, imperializmus kérdéseire, anélkül azonban, hogy az egész anyagot belső (immanens) kritikának is alávetette volna, anélkül, hogy — mutatis mutandis — a teóriahiányt a gazdasági fejlődés és folyamat valamennyi kérdésében — és nemcsak a marxista közgazdaságtan néhány alapkategóriáját érintő kérdésben — levetkőzte volna.¹⁵

Ha ezt a szempontot aligha felejtethjük is el, mégis hiba lenne ezt tartani a döntőnek és megfélelkezőnek a marxista közgazdaságtan és filozófia 50-es évekbeli helyzetéről. A teoretikus és történelmi tudományoknak a 19. század végén a polgári tudósok általi különválasztása ugyanis érdekes módon megismétlődik a sztálini korszak egyik vezető filozófusának, Glesermannak a korban eléggé elfogadott nézeteiben. Glesermann — kétségtelenül nem egyedül — megkülönböztette a történelmi materializmust és a történettudományt.

A gazdaságtörténetet legfeljebb a specifikus törvények, illetve azok megjelenési formáinak tanulmányozására korlátozó nézet még a 60-as évek elején is szentesítést nyer „A marxista filozófia alapjai” című tankönyvben a következő megfogalmazás által: „... A történelmi materializmus, a történet-

¹⁵ Hasonló gondolatot találtunk e nézet megfogalmazása után Jürgen Kocka: *Marxistische Sozialgeschichte* c. cikkében, ahol Hans Motek könyvéről — mely a 19. századi német gazdaságtörténetet öleli át, — állapítja meg:

„A marxista gazdaságtörténet eme formája az új aspektusok, kategóriák, hangsúlyok és eredmények ellenére metodológiailag mennyire a gazdaságtörténet német tradíciójában gyökerezik.” *Soziologie und Sozialgeschichte*, Opladen, 1972.

tudománnyal ellentétben, elméleti, módszertani, filozófiai tudomány.”¹⁶ „A gazdaságtörténet a legszorosabb kapcsolatban áll a politikai gazdaságtannal. Bizonyos értelemben teljessé teszi a politikai gazdaságtant, amikor ennek az elméleti tudománynak konkrét történeti anyagot szolgáltat.”¹⁷ — írja ezen az elméleti alapon egy ismert NDK gazdaságtörténész.

Jürgen Kuczynski már annak idején vitába szállt evvel a szétválasztással, s Marxra, Engelsre hivatkozva utasította vissza ezt az álláspontot, leszögezve: „Olyan tudomány, melynek tárgya nem a törvények, a szükségszerű tendenciák, belső összefüggések, kölcsönhatások, viszonyok és folyamatok tanulmányozása, az éppoly kevésbé tudomány, mint az a tudomány, amely nem elméleti tudomány.”¹⁸

Kuczynski véleményem szerint joggal hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományok törvényeit csakis történelmileg lehet tanulmányozni, „társadalmi törvény elképzelhetetlen történelmi mozgás nélkül”. A társadalomtudósoknak egyidejűleg kell teoretikus megállapításokat történelmi vizsgálódás alapján és történelmi vizsgálódást teoretikus megfontolások alapján végeznie.¹⁹

Kuczynski tanulmánya nem korlátozódik erre az elvi állásfoglalásra. Véleményünk szerint a kérdés egyik lényeges elemét ragadja meg, midőn a gazdaságtörténet és a politikai gazdaságtan kapcsolatát vizsgálva elsősorban a közgazdasági kutatások helyzetére utal. Engelst idézi, aki az Anti Dühringben kijelenti: „A politikai gazdaságtant, ama feltételek és formák tudományát, melyek között a különböző emberi társadalmak termeltek és cseréltek és amelyek között a termékeket ennek megfelelően mindenkor elosztották — az ebben a tág értelemben vett politikai gazdaságtant még meg kell teremteni.”²⁰

Kuczynski Lenin tevékenységére utal, mint aki a marxi politikai gazdaságtant továbbfejlesztette, majd sajnálattal szögezi le, hogy bár a közgazdászok száma növekedett, mégis elméletileg kevés újat nyújtottak, akárcsak a termelési viszonyok tanulmányozásában is, s még kevesebbet a termelőerők történetének vizsgálatában, amit Kuczynski a gazdaságtörténészek legfőbb feladatának tart.

Jóllehet Kuczynski nem viszi tovább a gondolatmenetet, és távolról sem tűnik úgy, hogy további következtetései sajátunkéival azonosak lennének, mégis úgy érezzük, a gazdaságtörténet fejlődésének kulskérdését érinti. Nevezetesen: a gazdaságtörténet megváltozása elválaszthatatlan volt attól a kérdéstől: mi újat tud számára nyújtani a közgazdaságtudomány? Ha a

¹⁶ A marxista filozófiai alapjai. Bp., Kossuth Kiadó, 1963. 388—389., 390. p.

¹⁷ Waltraud Robbe: Gegenstand der Wirtschaftsgeschichte. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1962. I. 104. p.

¹⁸ Jürgen Kuczynski: A gazdaságtörténet tárgya. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1963. I. 136. old.

¹⁹ G. Klaus—H. Schulze: Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte. Berlin, 1967. — Tompítottan érezhető még e megkülönböztetés hagyománya.

²⁰ Engels: Anti-Dühring. 216. l.

marxista közgazdaságtudomány túljut 40-es, 50-es évek dogmatizmusának válságán, ha alkotó, új gondolatokkal tud fellépni, ha általános teóriája nem válik sémává, ha történeti teóriát alkalmaz, ha makro- és mikroökonomia egyszerre és kölcsönhatásában jelentkezik, ha a termelési viszonyok kutatása nem csupán a társadalmi formációk nagy folyamataira korlátozódik, hanem a gazdasági fejlődés valamennyi lényeges összefüggését (ágazatok, ciklusok, termelési tényezők stb. szerepe) vizsgálja, akkor a közgazdaságtudomány nem csupán a nagy elméleti kereteit adja meg a gazdaságtörténetnek, de tárgyát, pontosabban súlypontjait és módszerét is gyökeresen átalakíthatja. Ahogy a polgári közgazdaságtudomány túllép az állandó egyensúly dogmáján és dinamikus, makroökonómikus, hosszú távú növekedést figyelembe vevő szemléletet alakít ki, úgy válik a régi, teóriaellenes, inkább történeti leíró, mintsem gazdasági analitikus szemléletet alkalmazó gazdaságtörténetírás elavulttá, úgy veszti hitelét, úgy szorul vissza a tudományos közéletben.

A polgári gazdaságtörténetírás nagy megújulása — s a polgári és marxista gazdaságtörténeti szemlélet ellentmondása és ugyanakkor érintkezése, kapcsolata folytán ez a változás természetesen a marxista szemlélet felett sem haladhatott el nyomtalanul — lényegében a 30-as évekkel, részben, de csak részben a polgári közgazdaságtan megújulásával hozható kapcsolatba.

Talán nem leszünk egyoldalúak, ha arra utalunk, hogy a társadalomtudományok közül mindeddig a közgazdaság nyújtott a legtöbbet a történettudomány számára. Nemcsak azért, mert még a legelvakultabb szellemtörténész sem tagadta már a gazdasági események jelentőségét a történeti folyamatokban, hanem azért is, mert egyfelől leginkább rendelkezett saját, önálló forrásanyaggal (adójegyzék, népszámlálás, vámok), tehát tényleges anyagi forrásbázissal, másfelől bizonyos sajátos teoretikus és statisztikai ismeretet is feltételezett. Így amikor részben már a harmincas években megindult és az ötvenes években kiteljesedett a közgazdasági gondolkodás megváltozása, a történettudomány és a közgazdaságtudomány új találkozása nemcsak lehetséges, de egyenesen elkerülhetetlen is volt. Dinamikus közgazdaságtan, mely hosszú távú növekedésre figyel, a történeti tényezőt már aligha kerülheti ki.

Nem kétséges, a közgazdasági teória új jelenségei — mint Witold Kula erre már 1960-ban megjelent cikkében rámutatott²¹ — a kapitalizmus új jelenségei mellett döntően a szocializmus kialakulásának és a harmadik világ megjelenésének elméletlettörténeti következménye. A szocializmus megjelenésének teoretikus következménye, még akkor is, ha az új gazdasági teória számos kifinomult technikája, szemléleti változása még a polgári közgazdaságtudomány keretei között vette kezdetét. De tegyük hozzá: a kérdés távolról sem ilyen egyszerű. A 30-as évek új közgazdasági gondolata aligha választható el a 20-as évek új szovjet eredményeitől, ahol a marxizmus alapján tettek kísérle-

²¹ W. Kula: *Histoire et économie. La longue durée*. Annales, 1960.

tet a gazdasági teória továbbfejlesztésére és gyakorlati gazdasági következményeinek levonására. A makroökonómiai folyamatok kutatása, a régi intézménycentrikus gazdaságtörténet helyett a szorosabban vett gazdasági kérdések domináns szerepe, a teoretikus hozzáállás, hipotézisek és funkciók alkalmazása, a gazdasági élet egységének megőrzése a régi ágazatokra szakadt vagy szétdarabolt ágazatcentrikus gazdaságtörténet helyett.

A régi közgazdasági elmélet az egész gazdaságot elszigetelt, egyedi egységek versenyéből vezette le;²² Say törvénye alapján állt, mely szerint a kínálat nem haladja túl a keresletet, osztályharmóniára épült és feltételezte, hogy spontán folyamat érvényesül az egyenlőtlenség kiküszöbölésére. A dinamikus elmélet és a monopolista verseny teóriája, melyet H. Chamberlin 1927-ben tett közzé és Joan Robinson fejlesztett tovább,²³ ezt lényegében kiküszöböli azáltal, hogy nem állítja szembe a versenyt a monopóliummal. A marxista elmélet e tekintetben sokkal mélyebbre hatol a verseny és monopóliumok kapcsolatának és kölcsönhatásának elemzésében.²⁴ A polgári elmélet viszont csak a 30-as évektől ismeri el, hogy országok kerülhetnek monopolista helyzetbe, bár ekkor sem fogadták még el, hogy ez rendszeresen is előfordulhat. Hosszú idő telt el, amíg elfogadták, hogy a technikai és gazdasági fejlettség vagy fejletlenség nemzeti határokhoz is kapcsolódik és nem a kis egységek, hanem nemzeti egységek között van oligopolikus verseny, melyben a kis országok (területi és gazdasági értelemben) nincsenek egyenlő helyzetben. Ha nem lehet a tökéletes verseny alapján elemezni az országok közötti kereskedelmi kapcsolatot, még nem jelenti azt, hogy valamiféle leegyszerűsített gyarmat-ipari, kizsákmányoló-kizsákmányolt nemzet gazdaságtörténeti dichotómiához jutnánk, hanem azt, hogy a belső gazdasági változások, a rövid lejáratú gazdaságpolitika hosszú távú következményei, a foglalkoztatási és jövedelmi struktúra változásának a keresletre gyakorolt hatása vizsgálatához a világgazdaság történetének egyszerű leírása helyett annak teoretikus elemzése nyújt hasznos támpontot.

Az erősebben gazdasági szemlélet jelentkezett abban, amit sokan — bizonyos szenzációhajhászással — kvantitatív forradalomnak neveznek. Az elbeszélő, leíró gazdaságtörténet helyett a mérés, összemérés és számolás kétségtelenül szükséges eleme, természetes velejárója a növekvő tudományosságnak. Olyan történetírás ez, „mely kevésbé érdeklődik az egyes események iránt és inkább azok az elemek foglalkoztatják, melyek hosszú, homogén sorokba illeszthetőek”.²⁵ Kvantifikáció — természetesen nem azonos a *histoire quantitative*-vel, melyre még később visszatérünk —, mikor a közgazdaság és

²² T. Balogh: *The unequal partners*. Oxford, 1962.

²³ E. H. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard, 1933. J. Robinson: *The Economics of Imperfect Competition*. London, 1933.

²⁴ Lenin: *Imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Lenin Művei 22. kötet.

²⁵ P. Chaunu: *L'histoire serielle*. *Revue Historique*, 1970. 297. p.

történetírás ezen új, termékeny találkozásáról szólunk, akkor a braudeli *longue durée* koncepciójában gondolkodunk, melyben a hosszú kvantifikációs sorok a pillanatnyi törések, szakítások politikai eseményeiről elvonatkoztatva, alaposabb, hosszú távú elemzésre nyújtanak lehetőséget. A kvantifikáció bizonyítja, hogy a történelmi bizonyítás hagyományos kritériumai mily hasznosan kiegészíthetők a statisztikai kritériumokkal.²⁶ A kvantifikáció nem csupán az új technikai fejlődés — az elektronika, a kibernetika, a komputer — tükröződése és igénye a történettudomány irányában, de a történések azon belső kívánságából is fakad, hogy ezt a bonyolult technikát az objektív bizonyítás szolgálatába állítsák. Tehát a kvantifikáció csak akkor és annyiban hasznos, amennyiben a verifikációs processzus része. Azt pedig, hogy a történelmi verifikációs eljárás még igen bizonytalan lábakon áll, aligha kell bizonyítani, még akkor sem, ha a kritikátlan közönség a verbális bizonyítás — gyakran érzelmi hatások — iránt még nagyobb megértést tanúsít, mint a statisztikai táblázat iránt.

Haladó, fejlődő közgazdaságtudomány- konzervatív történet-tudomány? Igen egyoldalú, hamis lenne ez a kép. A gazdaságtörténet nem csak és nem kizárólag a közgazdaságtantól kapta impulzusait, sőt mi több, ha szorosan vett tárgyának felfogásában nem indult volna meg a historizmustól, a történelmi iskolától való elszakadás folyamata, aligha feltételezhetnénk, hogy a közgazdasági hatás ennyire mélyreható lehetett volna. A 30-as évektől meginduló, s a 60-as években a világ egyik legjelentékenyebb gazdaságtörténelmi iskolájává fejlődött *Annales*-csoport munkája volt az a lényeges új eredmény, mely a gazdaságtörténet megújítását belülről segítette elő. Anélkül, hogy az *Annales*-iskola részletes ismertetésére vagy elemzésére törekednénk,²⁷ hadd emeljük ki azokat a pontokat, melyek ebben a gazdaságtörténet-felfogásban a történelem és közgazdaság egységét kovácsolják, s a gazdaságtörténetben a gazdasági teóriának megfelelő súlyt biztosítanak.

Az *Annales* felfogása, mint Lucien Febvre ismételten leszögezte: „az egész története”, mely a társadalom fejlődésének egységét hangoztatja és annak egységes tanulmányozására törekszik.

Az *Annales*-iskola bizonyítja, hogy a gazdaságtörténet eme felfogása, mely a földrajztól a pszichológiáig, a szociológiától a közgazdaságtudományig valamennyi emberi tudományt egybe kíván kapcsolni, természetesen már mentes a történelmi iskola beszűkült történet szemléletétől, teóriaellenességétől, így valójában túlzás nélkül állíthatjuk, hogy egy új gazdaságtörténet alapvetése szempontjából nemcsak a közgazdaságtudományban, de a történettudomány immanens fejlődéséből következően is megérett a helyzet.

²⁶ G. Barraclough: *History in Changing World*. Manuscript.

²⁷ Erre vonatkozóan gazdag magyar irodalom van, így Jacques Le Groff tanulmánya: *Van-e Annales-iskola? Századok*, 1968.; Vekkerdi László beszámolója, *Valóság*, 1964.; végül de nem utolsósorban Kosáry Domonkos bevezető tanulmánya *March Bloch: A történelem védelmében*. Bp. 1974. c. kötetében.

Ha a gazdaságtörténetet mint a gazdasági folyamatok, struktúrák, intézmények, cselekvések, események és teóriák történetét tekintjük,²⁸ akkor a gazdaság és történelem ilyen egyesítése ígéretes kutatási perspektívát tartalmaz. De részben csak tartalmaz. Ugyanis az a momentum, mely a polgári gazdaságtörténet esetében a modern gazdasági teóriának és növekedési elméletnek az alkalmazásában, a termelőerők fejlődésére való koncentrálásban és a termelési viszonyok kérdésének elmellőzésében jelentkezett, további olyan új elméletek kidolgozásához vezetett, melyek a modern polgári közgazdaságtan rendkívül kifinomult módszerét és nyelvezetét önálló gazdaságtörténeti teóriává és módszerré fejlesztette.

A historizmus itt, bár bizonyos értelemben azonos elvi-ideológiai alapon, gyökeres ellentétébe csap át: a korábbi teóriaellenesség most történetellenességgé változik, a korábbi aprólékos, összefüggéstelen tények hamisan racionalizált összefüggésekké válnak. Nem kétséges, akár a kvantitatív gazdaságtörténet — mint önálló, zárt egység —, akár az ún. új gazdaságtörténet a gazdaságtörténet közgazdaságosítása, rossz értelemben véve, — hogy a Menger-féle idézetet visszafordítsuk: most jönnek a polgári közgazdászok, akik ránk akarják kényszeríteni nyelvezetüket, módszereiket stb. — ilyen tendenciákat tükröz.

A kvantitatív történetírás bizonyos dolgokat nem tud befogadni a történelemben, másokat meg egyenesen kizár abból. Marczewski szerint aki az ún. quantitative történelem egyik vezető képviselője elhanyagolja a kivételes egyéniségeket (hősöket), kivételes tényeket és „minőségi változások által provokált lényeges folyamatmegszakításokat”.²⁹

A történész és gazdaságtörténész viszont tisztában van vagy tisztában kell legyen nemcsak avval, hogy lényeges folyamatok vannak, melyek nem fejezhető ki számszerűen, hogy a minőségi változások olykor döntőek egy társadalom ill. gazdaság életében, hogy strukturális megszakadások nélkül nem érthető a történelem. Vilar szellemesen jegyezte meg, hogy — sajnos — „a történész számára a háború nem exogén, amit figyelmen kívül lehet hagyni”,³⁰ midőn a gazdasági mérleget készítik.

A szovjet történészek, midőn alkalmazzák és nem mint divatot, hanem a történetírás belső fejlődéséből származó szükségnek és igénynek tekintik a kvantitatív módszerek alkalmazását, világosan leszögezik határait is. Sem a neokantista elutasítást, sem a neopozitivisták túlértékelést nem teszik magukévá. A kvantifikáció csak meghatározott történeti folyamatok vizsgálatára alkalmas, és az egész társadalmat — melyet a marxizmus egyidejűleg tekint dinamikus változások, másrészt meghatározott egymáshoz kapcsolódó lényeg-

²⁸ J. Kocka: *Theorienprobleme der Sozial, und Wirtschaftsgeschichte*. in H. U. Wehler: *Geschichte und Ökonomie*. Köln, 1973.

²⁹ J. Marczewski: *Introduction a l'histoire quantitative*. Geneve, 1965. 33–36. p.

³⁰ P. Vilar: *Pour une meilleur comprehension entre l'economistes et l'historiens*. *Revue Historique*, 1965. 302. p.

ges elemek összefüggésének — csak kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok együttesében tartják elvégezhetőnek.³¹

A kvantitatív történetírás azonban nemcsak a gazdaságtörténet szélesebb marxista felfogását nem képes kielégíteni, hiszen a termelési módok története a politikai és katonai hatalmat is magában foglalja, mely sohasem lesz kvantitativ teljesen leírható, mert a történelmi tényeket nem lehet egyszerűen matematikai képletként alkalmazni. A matematikai képlet sajátossága ugyanis az, hogy csak egyetlen meghatározott megoldásai lehetségesek, ezzel szemben a társadalmi képlet mindig sokkal több variánst, alternatív lehetőségeket tartalmaz.³²

Amennyire segítheti tehát a kvantifikáció a történetírást, olyannyira tisztában kell lennünk korlátaival, avval, hogy csak egyike a részleges megközelítési lehetőségeknek, s minden abszolutizálás csak tévútra vezet a gazdaságtörténethez. Hiszen, ha a józan ész nem lehet kvantifikálni, akkor nem monchatjuk, hogy a történetész ne használja a józan eszt, mi több, még azt sem feltételezhetjük, hogy a józan ész sohasem érvényesült volna a történelemben.

A kvantitatív történetírás azonban távolról sem vált oly elterjedtté a nyugati gazdaságtörténeti irodalomban, távolról sem toborzott oly sok hívet magának, mint az amerikai Új gazdaságtörténet. Magyarázhatjuk ezt talán avval, hogy érdeklődéséből annyira kimaradtak a történeti problémák, annyira kizárólagosan közgazdasági kérdések felé fordult, hogy inkább retrospektív közgazdaságnak, semmint gazdaságtörténetnek volt tekinthető.³³ De talán inkább abban lehetjük magyarázatát, hogy Franciaországban úgy tűnt, a gazdaságtörténet már megtalálta a gazdaság és történelem egyesítésének hatékony módját a blochi komplex felfogásban, melynek történeti mélységével, gondolati gazdagságával szemben a kvantitatív történetírás csak részleges alternatívát nyújthatott. Nem így az Egyesült Államokban, ahol a gazdaságtörténet egyfelől hosszú ideig hagyományos történeti, leíró érdeklődésű volt, s ahol másfelől az új, dinamikus közgazdaságtan a legnagyobb mértékben hozott létre elméleti mozgást a közgazdászok körében, és irányította — ebben

³¹ Igen alapos képet kapunk a szovjet kutatásokról: *Matematiceskie metodii vistoricis-kich issledonijah*. Moskau, 1972.

³² M. Postan: *Fact and Relevance. Essays on Historical Method*. Cambridge, 1971.

³³ Ebben a tekintetben leginkább Hicks felfogásához állhatna közel, aki szerint az alkalmazott közgazdaságtan a jelen gazdaságtörténete, a gazdaságtörténet pedig korábbi időszak alkalmazott közgazdaságtana. De viszont Hicks, amikor gazdaságtörténettel foglalkozik, távolról sem szorítja kvantifikációs keretek közé tárgyát.

Vö. J. Hicks: *Une theorie de l'histoire économique*. Paris, 1974. Meg kell jegyeznünk, hogy az 50-es években az amerikai gazdaságtörténetírásban rendkívül elterjedt az ún. business history vagy entrepreneur history, mely a nagyvállalatok és vezetőinek erősen propagandisztikus történelmi leírásán túlmenően elméleti bázisát a Schumpeter-féle innovation elméletből nyerte, mely az újító vállalkozót tünteti fel a gazdasági fejlődés központi mozgóatójának.

Schumpeter elméletét több helyen fejtette ki, így: *The Theory of Economic Growth*. London, 1934., illetve *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, 1942., különösen a 12—14. fejezetek.

az erősen nem történeti érdeklődésű országban — a közgazdászok figyelmét a hosszútávú növekedés történeti problémáira.³⁴

Amilyen mértékben fordult a közgazdászok érdeklődése a történeti megközelítés felé, úgy váltotta az ki a hagyományos gazdaságtörténetírás erős kritikáját is körükben. Nemcsak azt hiányolták, hogy a gazdaságtörténetírás fölött észrevétlenül siklott el szinte mindaz, amit a közgazdasági teória az elmúlt évtizedekben kidolgozott, de úgy vélték, hogy ez a gazdaságtörténetírás kevés vagy szinte semmi segítséget sem nyújt a közgazdasági elemzés számára.

Az amerikai közgazdászok támadásaiban szinte Samuel Johnson, a 18. századi híres angol irodalmár értékelése hallatszott visszacsengeni, akinek nem volt túl jó véleménye a történésekről, mondván: „Történéznek lenni nem kíván különleges képességet, mivel a történeti kompozícióban ritkán kell megmutatkoznia az emberi elme valamennyi erősségének. A tényeket készen kapja. Nincs szüksége találékonyagra. De nincs szüksége különösebb képzelőerőre sem, legfeljebb annyira, amennyi egy rossz költőnek kell. Bizonyos elmélyedés, pontosság, színesség mindenkit alkalmassá tehet erre a feladatra, ha a szükséges időt tudja erre szentelni.”³⁵

A közgazdaság és történelem egyesítése tehát újból napirendre került. Az új gazdaságtörténet (new economic history) azonban az egyesítést meglehetősen furán, egyoldalúan képzeli el, inkább teljes beolvadást, teljes kapitulációt mutat a közgazdasági teóriával szemben, mintsem a történelmi és közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer gyümölcsöző egyesítését.

Historiográfiai szempontból A. H. Conrad és R. J. Mayer a rabszolgaságról, majd Fogelnek a vasútról írt munkái jelentik az új gazdaságtörténet első reprezentatív alkotásait.

Peter Temin 1973-ban egy kis cikkgyűjteményt jelentetett meg az új gazdaságtörténet legfontosabb tanulmányaiból és bevezetőjében a következőképpen határozza meg az új gazdaságtörténet helyét: „Az új gazdaságtörténet (melyet ekonometrikus történelemnek vagy cliometrikus történetnek is szoktak hívni) mindenekelőtt abban különbözik a régitől, hogy a klasszikus közgazdaság családjához és nem a történeti közgazdaság csoportjához tartozik. A különbség sajnos nagyon fontos. A két család kapcsolata ugyan jobb mint a Montague-ké és Capuletéké, házasságra azonban mindeztideig nem került sor.”³⁶

A fogalmazás akkor lenne pontos, ha az új gazdaságtörténet tényleg házasodni akarna, valójában azonban úgy tűnik, egyedül kívánja a gazdaságtörténetet megtestesíteni, és Cliot még szeretőnek sem igen kívánja megtúrni. Vizsgáljuk meg, milyen hozományt hozott az új gazdaságtörténet a családi házból,

³⁴ F. Redlich: *New and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence*. *Journal of Economic History*, 1965.

³⁵ Boswell: *The Life of Samuel Johnson*.

³⁶ *New Economic History*. Szerk. P. Temin. London, 1973.

amit klasszikus közgazdaságnak nevez. Mindenekelőtt szögezzük le: nem a klasszikusokról, hanem a neoklasszikusokról van szó.³⁷ Erre egyébként Temin is utal a következőkben:

„Ezt az új gazdaságtörténetet bemutató antológiát úgy állítottuk össze, hogy az olvasónak a gazdaságtörténetet mint a neoklasszikus közgazdaságtan alkalmazását mutassuk be. Az elemzésnek ez a formája általában valamiféle gazdasági magatartás formális modelljéből indul ki, a modellben való alkalmazás céljából gyűjti az anyagot és következtetéseit a modell és az anyag egyesítéséből vonja le. Az utolsó lépést különböző módon lehet megtenni: vagy úgy hogy a kérdésekre különböző feltételezések mellett hipotetikus válaszokat adunk, vagy úgy, hogy meghatározott képletek paramétereit állapítjuk meg, vagy úgy, hogy deduktív érvelési rendszerben használjuk a tényeket, hogy elvethessük az alternatívákat. A közös elem: határozott modell alkalmazása meghatározott feltételezések alapján. Az alkalmazott modellek többnyire neoklasszikusok, a kérdések többsége vagy mikroökonómikus problémákat, vagy a hosszútávú növekedést, vagy teljes foglalkoztatottság esetén bekövetkező árváltozásokat érint. Keynes-i modelleket is lehet természetesen használni, de ezt többnyire nem alkalmazták.”³⁸

Az új gazdaságtörténészek rendkívül nagy öntudattal, úgy is mondhatnánk, agresszíven léptek fel, hangoztatván, hogy tudományos alapokra fektetik a gazdaságtörténetet, forradalmat hajtanak végre nemcsak a gazdaságtörténetírásban, de a történetírásban is. Kétségtelen, hogy a hagyományos idealista történetírással szembefordultak és elutasították annak feltételezését, mely szerint a történetírás, a történeti események egyedisége következtében sohasem rendelkezhet tudományos bizonyítékokkal fejtegetéseiben. Az új gazdaságtörténet viszont úgy vélte, hogy igenis lehetséges a bizonyítás, mégpedig ún. *conterfactual* szimulációs modellek (tényellenes) alkalmazásával. Ez az eljárás egy fiktív szituáció teremtésével méri le, hogy mi történt, illetve mi történhetett volna más körülmények között.

Az új gazdaságtörténet tehát

1. különlegesen nagymértékben támaszkodik közgazdasági teóriára;
2. ekonometrikus és statisztikai eszközöket alkalmaz;
3. rendszerelméletre támaszkodik;
4. modelleket állít fel, melynek tényezőit tudományosan igyekszik specifikálni;
5. szimulációs modellekkel (fiktív helyzetekkel) dolgozik.³⁹

Fogel szerint az új gazdaságtörténet legfontosabb metodológiai jellemvonása

³⁷ A klasszikus és neoklasszikus közgazdasági elmélet különbségére lásd Mátyás Antal: *A modern polgári közgazdaságtan története*. Budapest, 1974. 14–16. old.

³⁸ *New Economic History*. Szerk. Peter Temin. London, 1973. 81. p.

³⁹ Elias H. Tuma: *Economic History and the Social Sciences*. Berkeley, 1971.

„a mérés hangsúlyozása, s a mérés és az elmélet közötti szoros kapcsolat felismerése”.⁴⁰

A módszer ismertetői azonban joggal mutattak rá, hogy bármily fontos is az új módszerben a mérés és számolás, bármennyire igyekszik az írást számolással, a betűket számokkal helyettesíteni, bármily tökéletes új számolási módszereket dolgozott ki,⁴¹ mellyel lényegében új történeti források megteremtéséhez is hozzájárult,⁴² mégis inkább az elmélet és a modellalkotás az új gazdaságtörténet lényege.

Az új gazdaságtörténet a múltat hipotetikus, deduktív modellekben fejezi ki, ami erősen támaszkodik az ekonometriára, és matematikai formulák révén mutatja be a különböző változók kölcsönhatását. Az ilyen modellben le lehet mérni az egyes változók szerepét, legyenek azok intézmények vagy folyamatok. A new economic history-nál tehát nem egyszerűen a hipotézisről van szó, hiszen a modell jóval több mint a hipotézis, az már különböző elemek funkcionális kapcsolatának a rendszere.

Pontosan megfogalmazni a vizsgálandó kérdést és operatívén vizsgálni a tényezőket; megfelelő modellt találni és ahhoz megfelelő adatokat; majd verifikálni a modellt az adatokon és ún. contrafactuális hipotézisen keresztül; — ezek a kutatómunka legfontosabb fázisai az új gazdaságtörténetben.⁴³

A hagyományos történetírás is gyakran élesen támadta az új gazdaságtörténetet, éppen a contrafactuális hipotézis miatt. Ezt a kritikát az új gazdaságtörténet képviselői — úgy érzem — joggal verték vissza, rámutatva, hogy a hagyományos és még inkább a politikai történetírás állandóan használ ilyen hipotézist, anélkül, hogy ezt világosan kimondaná, vagy megpróbálná ezt a hipotézist az adatokon keresztül ellenőrizni.⁴⁴ De egy dolog visszautasítani a kritikát és más dolog határtalanul eltúlozni a contrafactual hipotézis jelentőségét, mint Fogel teszi, aki szinte minden oksági összefüggésnek ilyen értelmezést tulajdonít. A gazdaságtörténeti kutatásnak része lehet ugyan ez a módszer, de a legtöbb esetben a kérdés és összefüggések vizsgálata nem tesz ilyen realité manquée hipotézist szükségessé. Az ilyen hipotetikus modell csak rövidtávú változások mérésére alkalmas, ha igen szigorúan körülhatároljuk a megfelelő tényezőket.

A hipotetikus modell, mely szerint egy intézmény vagy tényező hatását akkor lehet a legjobban lemérni, ha egy olyan helyzetet teremtünk, amelyben megvizsgálható, hogyan nézne ki a társadalom eme intézmény vagy tényező nélkül, még szintén elfogadható, s nem is az a baj, hogy a modell szinte kizárólag

⁴⁰ R. Fogel: The New Economic History its Findings and Methods. Economic History Review, 1966.

⁴¹ G. Barraclough: History in Changing World. Kézirat, 1/5.

⁴² Francois Furet: L'histoire quantitative et la construction du fait historique. Annales, 1971. 1. sz.

⁴³ Marianne et Jacques Debeury: Splendeurs et misere d'une nouveauté. Politique d'Aujourd'hui 1975. dec.

⁴⁴ R. Fogel: The Specification Problem in Economic History. Journal of Economic History, 1967.

deduktív eszközökkel állítandó fel. A probléma inkább az, hogy mi ennek a hipotézisnek a helye a kiinduló adatok és az eredmény között. A modell és a gazdasági teória ugyanis a kutatás különböző fázisaiban alkalmazható. A megfelelő koncepció alkalmazhatósága vizsgálendő a tanulmányozásra kiemelő kategóriák megválasztásánál, az anyaggyűjtésnél, az összefüggések kidolgozásánál és ezen túlmenően azok megmagyarázásánál.⁴⁵

Az új gazdaságtörténet érdeklődése egyaránt kiterjed a gazdasági növekedés, a gazdaságpolitika és az intézmények kérdésére, de ezek kapcsolatát és viszonyát igen egyoldalúan fogja fel. A nemrég megjelent nagy munka, *Time on the Cross*,⁴⁶ mely a Conrad és Meyer által felvetett témát hatalmas apparátussal kétkötetes munkában mélyítette el, azt bizonyítja, hogy a rabszolgaság gazdaságilag racionális és életképes volt, hogy a termelékenység magasabb volt, mint az északi farmgazdaságoké és a jövedelem is gyorsabban emelkedett mint Északon. A könyv konklúziója szerint az ültetvények jól irányított profitorientációjú gazdaságok voltak, melyben a rabszolgák — akiknek egyébként táplálkozásuk a könyv szerint kalóriadúsabb volt, mint a farmereké, akiket átlag csak 0,07-szer korbácsoltak meg egy évben, akiket 0,1 esetben adtak el évenként és a számításokat folytathatnánk — alapján jól együttműködtek a rabszolgatartókkal. A könyv természetesen óriási vitát váltott ki, forráshasználatának és statisztikai számításainak egyoldalúságára még az új gazdaságtörténet néhány neves képviselője is rámutatott.⁴⁷

Az új gazdaságtörténet a statisztikai források felhasználásának egészen egyedülálló módszerét mutatja be, az információrendszert kiszélesíti, eddig hozzá nem férhető forrásokat szolgáltató meg, s rajtuk keresztül bemutatja az adatok kezelésének új technológiáját. Aligha kétséges, hogy a statisztikai anyag rendszeres kezelésében, s ezen keresztül bizonyos gazdasági jelenségek komplex vizsgálatában tanulságul szolgálhat mindazok számára, akik a gazdaságtörténetben néhány elszórt adatból és statisztikából kívánnak felületes ítéletet alkotni. Probléma-orientáltsága azért is fontos, mivel igaza van Postan-nak: „minél inkább a problémák uralják a tények kutatását, annál közelebb kerülünk a történettudomány igazi funkciójához a társadalomtudományok keretében”.⁴⁸

Van tehát olyan eleme az új gazdaságtörténetírásnak, mely elősegítheti egy új, modern gazdaságtörténeti koncepció kialakítását. Mindez azonban távolról sem azonos értékű azokkal a problémákkal, melyeket az új gazdaságtörténet egyoldalúságával, tartalmi mondanivalójával és nem utolsósorban ideológiájával szemben szóvá kell tenni.

⁴⁵ A. Gerschenkron: *Continuity in History*. Cambridge, 1968.

⁴⁶ R. Fogel—S. Engermann: *Time on the Cross*. 1972

⁴⁷ T. Harkell: *The True and Tragical History of Time on the Cross*. New York, Book Review 1975. october. Az erősen kritikai cikk a könyvről szakemberek között rendezett vitáról számol be.

⁴⁸ M. Postan: *Historical Method in Social Science*. in: *Fact and Relevance*. 1971. 25. old.

A történelem tudományossá tétele számukra egyben a történelem élvezhetlenné tétele, nyelvében, technikájában teljesen ezoterikus tudomány, melyben a matematikai képletek uralkodnak. Az új gazdaságtörténet is hozzájárul ahhoz a mostanában elterjedt mítosz keltéséhez, mely egy tudományág presztízst nem gyakorlati, tudományos hasznával, hanem technikai apparátusának bonyolultságával hozza kapcsolatba.⁴⁹

Ennél azonban tartalmilag lényegesebb, hogy az új gazdaságtörténet alig-ha történeti. Alapjában rövid távú kérdéseket egy tisztán tőkés, amerikai gazdasági szektorban dolgozott ki, teljesen elhanyagolva mindazokat a társadalmi-politikai kérdéseket, amelyek természetesen lényegesen befolyásolják a gazdasági kérdéseket, és így egy fiktív világot állított szembe a való világgal.

Az új gazdaságtörténet a homo oeconomicusból indul ki, mely gyakorlatilag a történelemtől teljesen elvonatkoztat. A történelem ugyan ebben a módszerben is emberekkel dolgozik, de olyan emberekkel, „akiket csak a profit érdekel, kétségek, konfliktusok, meggondolások nélkül”; a tőkéletes emberrel, amilyenről csak a politikai gazdaságtan álmodott Jean Baptiste Say idejében: ember test, sex, hajlam, gyökér, szellem és lélek nélkül.⁵⁰

De tovább mehetünk. Az új gazdaságtörténet közgazdasági alapjai is erősen vitathatóak: történetietlen piacgazdaságot feltételeznek mindenütt, amelyet a tőke és profit eldologiasodott fetiszizálása jegyében közelítenek meg. Az általános equilibrium, a tőkéletes verseny, a kereslet és kínálat kapcsolatát ma már a polgári közgazdaságtan dinamikus ága is máshogyan közelíti meg.

Sok vonatkozásban kérdéses az új gazdaságtörténet modellalkotása. Úgy tűnik, a klasszikus fizika mechanikus modellfelfogásához áll közel és eltekint a modern természettudomány idevonatkozó eredményeitől, mely a diszkontinuitás, a kvantummechanika stb. új szempontjait is alkalmazza a modellalkotásban.⁵¹

Végül, de nem utolsósorban hadd utaljunk arra, hogy természetesen mint minden módszernek, van bizonyos — ha nem is mindig közvetlen — ideológiai tartalma. Nos, az új gazdaságtörténet ideológiai tartalma a módszertani újítás mellett régi, sőt úgy is mondhatnánk, igen régi. A rabszolgaságról írt munkájuk ideológiai tartalmát joggal nevezték egyenesen antiliberális, konzervatív, ún. paternalista ideológiának, melyben a rabszolgatartók és rabszolgák viszonyát szinte idilli módon ábrázolják.⁵²

Fogel maga az új gazdaságtörténetet technokrata történetírásnak nevezte, sőt a determinizmus vádjá ellen védekezve hangsúlyozta annak antimarxista

⁴⁹ H. Lüthy: Die Mathematisierung der Sozialwissenschaften. in H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie. Köln, 1973.

⁵⁰ P. Chaunu: Depassement et prospective in Le Goff—P Nora Faire de l'histoire. Paris, 1974.

⁵¹ Ernesto Sestan: L'historiographie comme science historique. XIV. International Congress of Historical Science.

⁵² Lásd Marianne et Jacques Debours: Splendeurs et miseres d'une nouveate Politique d'Aujourd'hui 1975. dec.

jellegét. De aligha szükséges ezt külön hangsúlyozni. Egy olyan gazdaságtörténet ez, melyből hiányoznak az osztályviszonyok és konfliktusok, lényegében tehát, akarva-akaratlanul az örök kapitalizmus örök gazdasági növekedésének apologetikus történetírása.⁵³

Minden kritikai szempont ellenére, melyet a Nyugaton elterjedt új gazdaságtörténeti iskolákkal szemben felhozhatunk — s e kritika semmiképpen sem tekinthet el ezen iskolák tudományosan alkalmazható és alkalmazandó eredményeitől —, a gazdaságtörténetben az eltolódás a történetről a közgazdaság irányába mindenképpen egy olyan tartós és objektív tendencia, amit a marxista gazdaságtörténetírás sem hagyhat figyelmen kívül. Egyidejűleg azonban ahogyan benyomásunk szerint a marxista gazdaságtörténetet korábban egyoldalúan befolyásolta a polgári gazdaságtörténet historizmusa, úgy kell óvakodni az egyoldalú, ahisztorikus gazdasági szemlélettől, az egyoldalúan teoretikus gazdasági modellektől, a gazdaságnak egy szűk körű felfogásától, vagy is attól, hogy a gazdaságtörténet és társadalomtörténet egysége illetve kölcsönhatása megbomoljék. Hiszen mi is a gazdaságtörténet tárgya és módszere a marxista felfogás szerint? Maurice Dobb, az ismert angol marxista közgazdász egyik cikkében szellemesen jegyezte meg, hogy sokkal könnyebb meghatározni azt, mi nem jó egy módszerben, mint pozitív választ adni egy módszer és felfogás összefüggő kidolgozására.⁵⁴ Nem azzal az igénnyel tehát, hogy a kérdésre — melyre már jónéhányan megpróbáltak választ adni — egységes, összefoglaló feleletet adjak, néhány olyan problémára szeretném felhívni a figyelmet, melyet a marxista gazdaságtörténetnek tartalmaznia kell, melynek megoldása elől aligha lehet kitérni.

Vannak meghatározásaink a gazdaságtörténet tárgyára vonatkozóan. Így W. Kula a következőképp fogalmaz: a gazdaságtörténet „különböző társadalmakban és kulturáknál a társadalmi élet gazdasági aspektusait tárgyaló tudomány. A társadalmi-gazdasági tevékenységekben (vagy inkább a társadalmi tevékenységek gazdasági vetületében) előforduló szabályszerűségek feltárásával és meghatározásával, valamint azokkal a társadalmi tényezőkkel foglalkozik, amelyek ezeket a szabályszerűségeket előidézik. E szabályszerűségek ered-

⁵³ A New Economic History-ra vonatkozóan ismereteink szerint mind ez ideig csak Benda Gyula tollából jelent meg ismertetés (Történeti-statisztikai tanulmányok, 1975/1.). A tanulmány részletesen ismerteti az új irányzat főbb tevékenységi területét a rabszolgaság, a vasutak szerepének kérdésére, valamint a technikai újítások szerepének kérdését a termelékenység növekedésében. Sajnos, bíráló szempontjai sok tekintetben fogyatékosak,

1. mivel figyelmen kívül hagyja, hogy nem általában a tudományelmélet különíti el a történelmet a többi társadalomtudománytól, hanem a *polgári tudományelmélet meghatározott iskolái*;

2. mivel nem helyezi el az új gazdaságtörténetet a történelmi és közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer egész történetében;

3. mivel nem értékeli a történettudományban már korábban is jelentkező sokoldalú, általánosítási és elméleti igényt;

4. mivel kritikai szempontjai csak a történelem leszűkítésében maraszalják el az iskolát, kétségtelen gazdasági-statisztikai eredményeiket azonban benyomásunk szerint túlbecsüli.

⁵⁴ Maurice Dobb: Der Historische Materialismus und die Rolle des Ökonomischen Faktors. in H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie.

ményeinek gazdasági oldalával, vagyis a gazdaságra gyakorolt mérhető és nem mérhető hatásaikkal is foglalkozik.”⁵⁵

De úgy véljük, nem a tárgy szabatos meghatározása a kérdés lényege, hiszen az világos, hogy a marxista kutatás az emberi társadalom termelési módjának történetét, a termelőerők és termelési viszonyok történetét vizsgálja, ez pedig a gazdaságtörténet társadalmi történeti aspektusait is tartalmazza. Termelőerők és termelési viszonyok egysége ugyanis magában foglalja a társadalmi felépítménynek a gazdasági fejlődéssel legszorosabb kapcsolatban álló részét is. A történelem és a közgazdaság, teória és leírás látszólagos dilemmája és ellentmondása ebben a felfogásban, illetve a marxista módszer helyes alkalmazásában szükségszerűen fel kell oldódjék. Fel kell oldódjék, mégpedig abban a formában, mely a gazdaság és történelem, a teória és leírás dialektikus egységét jelenti, mely a gazdaságtörténetet az önálló tudomány rangjára emeli, egyszerre szabaddítva meg a példatárra vagy segédtudományra degradálás tudományos veszélyétől. Ilyen tendenciák pedig már a múltban is bőven voltak — főleg egyes közgazdászok tekintettek úgy a történelemre, mint bizonyos gazdasági teóriák példatárára⁵⁶ — és ma még inkább felerősödtek, hiszen nemcsak számos növekedésteoretikus kezeli a gazdaságtörténetet a közgazdaság segédtudományaként, de a szociológia nem egy áramlata is annak tekinti a társadalomtörténetet a régi-módi pozitívizmus elképzelésének megfelelően.⁵⁷

Elméletileg a marxista gazdaságtörténet sohasem lehetett teóriaellenes, hiszen a marxista történet szemléletnek mintegy alfája a törvényszerűségek elismerése és a történeti kutatás fő célja a fejlődési folyamat reprodukciója. A folyamatot pedig úgy reprodukáljuk, hogy annak nem csupán egyes összetevőit elemezzük, hanem elsősorban mint egységes rendszert, s a különböző faktorokat is ebben az egységes rendszerben vizsgáljuk. Éppen e tekintetben a tőkés társadalom történetének, egyes jelenségkomplexusainak formailag ugyan összefüggő, gyakorlatilag izolált kutatását lehetett a régebbi marxista gazdaságtörténet-írásnál is szóvá tenni. „Az anyag elméleti általánosításának legmagasabb foka elvileg a gazdaságtörténetben érhető el.”⁵⁸ — írja napjaink egyik legismertebb marxista történetfilozófusa. Elméletileg, hiszen „a történelem egyik oldalról nézve törvényszerű természettörténeti folyamat. A másik oldalról a történelem, mint Marx jellemezte, olyan dráma, ahol az emberek egyszerre szereplők és ugyanakkor szerzők is.”⁵⁹ A történelem általános interpretációja szerint ez azt jelenti, hogy „a társadalmi és gazdasági viszonyok reprodukciója” során kell a történésznek főként tudományos elméleti fogalmakkal dolgoznia és szinte a szociológus vagy közgazdász logikáját alkalmaznia, mikor viszont események,

⁵⁵ W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Varsó, 1963. 94. old.

⁵⁶ L. pl. Arthur Lewis: *The Theory of Economic Growth*. 1953.

⁵⁷ I. Sz. Kon: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. *Történelem és filozófia*. Gondolat, 1974. 170. old.

⁵⁸ Uo. 219. old.

⁵⁹ I. Sz. Kon: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. 218. old.

személyek, szenvedélyek iránt érdeklődik, akkor a művészi megismeréshez kerül közel. Benyomásunk szerint ugyan ez az elválasztás merev és éppen az erős kölcsönhatást hagyja figyelmen kívül, de a kettősség mégis alkalmazható a gazdaságtörténetre, megvilágítja annak két oldalát és a két oldal egységét. Folyamatok és viszonyok reprodukciója a gazdaságtörténet lényeges, alapvető oldala és a folyamatok és viszonyok reprodukciójához közgazdasági gondolkodás, mélyreható közgazdasági analízis, s nem csupán néhány legáltalánosabb törvény ismerete és alkalmazása szükséges. De a gazdaságtörténet is elválaszthatatlan az eseményektől, személyektől és érdekektől, tehát a történeti elemzéstől. Akár az egyik, akár a másik oldal hangsúlyozása a gazdaságtörténetet vagy felületes leírássá, vagy absztrakt modellekké teszi. De mint már korábban utaltunk rá, a gazdaságtörténet nem egyszerűen — mégoly magas szintű — közgazdasági és mélyreható történeti elemzés mechanikus egyesítése. Vegyi, szerves egyesítés szükséges, ez pedig számos más tényező mellett a történeti és közgazdasági törvény, a történeti idő, a gazdasági struktúra fogalmának tisztázását kívánja.

A marxista történetírást minden eredménye ellenére Pierre Vilar, éppen eme történetírás egyik gondolatgazdag, szellemes művelője *histoire en construction*-nak nevezte. A marxista gazdaságtörténetírás is — minden eredménye ellenére — még a kezdeteknél tart, de hogy igazi tudomány legyen, új tudománnyá kell lennie. Ennek a gazdaságtörténetnek a gazdasági tervezéssel, a gyakorlattal való kapcsolatát ma már sokoldalúan bizonyították.⁶⁰ De téved az is, aki a pozitivistákhoz hasonlóan azt állítja, hogy minden kutatás értékét mindenkor, minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést elő tudja segíteni. „A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, milyen látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa megcsönkítése volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismerettségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül is kielégíthesse.”⁶¹

Nem tartozom azok közé, akik úgy vélik, hogy mindazon kísérletek, melyekkel a történelem tanulmányozása révén bizonyos törvényszerűségek felismeréséhez, bizonyos tanulságok levonásához kívántunk eljutni, teljesen hiábavalók voltak. De ha úgy is lenne, és kísérleteink mindaddig jórészt kudarcra végződtek volna, lehet-e ez ok arra, hogy a kutatást abbahagyjuk?, nem sokkal inkább arra ösztönöz-e, hogy tökéletesítsük módszereinket.⁶² Erre törekedni nem csekély célkitűzés, olyan kihívás, melyet tudós és tudomány aligha ignorálhat.

Marx azt mondta, hogy „minden tudomány fölöslegessé válik, amikor a dolgok megjelenési formája és lényege egybeesik”.⁶³ Vajon kételkedhetünk-e ezután abban, hogy még hosszú jövő áll a tudományok előtt?

⁶⁰ Berend T. Iván: Mai gazdasági társadalmi jelenségek és a történetiség. Társadalmi Szemle 1973/3.

⁶¹ Marc Bloch: A történelem védelmében. 5. old.

⁶² Vö. Sidney Pollard: Economic History — a science of society. Past and Present 1965.

⁶³ Marx — Engels Művei, 23. kötet, 825. old.